

Čas rozprávania Života Štefana Moyses

IVAN KUSÝ

„Práca Vajanského je vlastne malou monografiou o Moysesovi. Osobné veci a príbehy idú od jednej kapitoly ku druhej v súvisi s dejami krajiny, národa a širšieho sveta“, napísal Škultéty v recenzii publikácie *Storočná pamiatka narodenia Štefana Moyses* (1897), ktorá vyšla v *Slovenských pohľadoch* (XVII, 1897, s. 686). Vajanského *Život Štefana Moyses* bol prvou časťou publikácie (s. 2 – 126). Kniha vyšla v náklade 2000 exemplárov. Časťou publikácie sú Črty z doby Moysesovskej, ktoré napísal Ján Francisci (s. 127 – 162), potom nasledujú Dokumenty (s. 163 – 186) a obsah je zavŕšený Doslovom reprezentovaným Hviezdoslavovými sonetami (s. 187 – 191).

Cyril Kraus v štúdií Vajanského podiel na vytváraní Moysesovej osobnosti (In: *Štefan Moyses 1869 – 1969. Zborník z vedeckej konferencie*, 1971, s. 116 – 121) konštatoval, že „v málo diferencovaných slovenských pomeroch literárna história suplovala aj iné vedné disciplíny, predovšetkým kultúrnu históriu“, že bolo „preto celkom prirodzené, že literárna história sa snažila absorbovať celú literárnu a kultúrnu sféru vo vývine národnej kultúry s veľkým dôrazom na literárno-kultúrne pozadie“ a tak „nijako neprekvapuje“, ak „prvý syntetický Moysesov portrét vyšiel z proveniencie literárnej histórie“ (s. 116 – 117).

Krausove konštatovania vystihujú situáciu, ale je otázka, prečo moysesovskú úlohu realizoval práve Vajanský. Veď z jeho pokolenia bol Jaroslav Vlček už renomovaným literárnym historikom a Jozef Škultéty dlhšie sústavne orientoval svoju prácu kultúrnohistoricky. Pritom bádateľsky vtedy Jaroslav Vlček nebol ďaleko od problematiky moysesovskej „doby“ (roku 1896 mu vyšla monografia o Šafárikovi a biografické dáta Šafárika a Moysesu sú 1795 – 1861 a 1797 – 1869). O Škultétyho záujme o Moysesu svedčí, že už od prvého čísla *Slovenských pohľadov* (1897) začal uverejňovať moysesovské dokumenty; sám pripravil na odtláčenie Moysesove listy Kuzmánymu (s. 51 – 57, 119 – 121 a 179 – 190). Pri jubileu uverejnil portrét (s. 625 – 632) s kultúrno-historickým dôrazom na to, že Moyses svojím príchodom na Slovensko a činnosťou v Matici slovenskej „prišiel ustáliť literárny jazyk slovenský“ (s. 630). Aj z portrétu je zrejmé, že Škultéty nevedel dynamizovať moysesovský odkaz z hľadiska potrieb národného hnutia.

A tak sa básnik beletrista, literárny kritik, netlmiači túto svoju generačnú provenienciu, dostal k moysesovskej „úlohe“. Ale bol aj publicistom. A zdá sa, že práve publicista bol pri rozhodnutí „poveriť sa“ moysesovskou úlohou. Vzhľadom na nepremeškanie októbrového termínu storočnice bolo už pomerne neskoro. V *Národných novinách* 23. marca 1897 vyšiel úvodník Literárna tíšina. Jeho autor – nepochybne Vajanský – v ňom píše: „Pôvodnú tvorbu upozorňovaním nezobudíš, ona je darom z vyše a podmienená tisícorkými podmienkami a okolnosťami. K solidnej práci historicko-kritickej možno ľudí pritiahnúť dobrým upozornením. Svetlých hláv je u nás dost, boli by len pilné ruky.“ Takto sa sám Vajanský „pritiahol“ k žiaducej úlohe. O tom, že Vajanského „malá monografia“ začala vznikať až po marci 1897, svedčí práve ona. V eseji sa autor odvoláva na dokumenty sprístupnené a publikované len začiatkom roku 1897. Vajanského korešpondencia

potvrďuje, že ešte v lete 1897 pátral u mnohých po potrebných informáciách. Napriek tomu všetkému dielo *Storočná pamiatka narodenia Štefana Moysesu*, v ktorom Vajanského *Život Štefana Moysesu* tvorí rozsahovo i obsahovo podstatnú časť, vyšlo načas. Ale nielen to. Vajanský sa ešte stačil pripraviť, aby si splnil pri tejto príležitosti povinnosti básnika i publicistu. Napísal básne *Veselé dňa 24. októbra 1897* (vyšla v desiatom čísle *Černokňazníka*) a *Prológ ku dňu 26. októbra 1897*, ktorým otvoril ním zostavené monotematické „moysesovské“ číslo *Národných novín*. Pravdaže, pri jubilejných oslavách vystúpil aj s prejavmi osobitne koncipovanými.

Popri historicko-dokumentárnej nasýtenosti *Života Štefana Moysesu* sa jeho autor v texte často odvoláva či na svoju priamu osobnú spomienku, či na spomienku otcovsky sprostredkovanú. Vyzdvihol, že sa v mladosti pohyboval tam, kde všetko dýchalo starostlivosťou a duchom Štefana Moysesu: „*Pod vanutím tohto ducha i pisateľ týchto riadkov dokončil gymnaziálny kurz v Banskej Bystrici.*“ Premietal sa aj vzťah štúrovskej generácie k Štefanovi Moysesovi, svojím spôsobom predsa len synovský. V eseji sa tak do biografovania priebežne vplietajú memoárové prístupy a postupy.

Vlastimil Válek sa v knihe *K špecifčnosti memoárové literatúry* (1984) zamýšľa nad otázkou časových rovín, ktoré sa odrážajú v dielach podobného charakteru a Vajanského esej k nim nesporne patrí. Venuje otázke samostatnú kapitolku *Časové aspekty v memoárové literatúre* (s. 90 – 96). Podľa Válka sú v nej vždy prítomné tri „časy“: „Čas dění je pro memoárovu literatúru výchozí (...) jsme však již u času vyprávění, který je pro vyznění memoárů i pro výpověď o autorovi nepřiznačnější (...) poslední časová rovina, která může ovlivňovat recepci paměti, je čas vnímání“ (s. 94 – 95). V biografickej eseji Vajanského sa všetky tri časy výrazne prejavujú nepochybne aj preto, že autor s nimi uvedomele pracoval. Povedané slovami súdobého recenzenta (Jozef Škultéty: *Storočná pamiatka narodenia Štefana Moysesu*. In: *Slovenské pohľady* 17, 1897, s. 685 – 688) „Vedľa spisovania dejov v pôvodcovi ozýva sa i oddialený pozorovateľ. Reflexie jeho, zakladajúce sa na politických skúsenostiach Slovákov z posledných tridsať rokov, zostanú už podľa všetkého, platnými pre našu históriu... Čitateľ skutočne vracia sa do minulosti k vypravovaniu Svetozára Hurbana“. Návrat „ta v minulost“ sa mu stáva adresnejším i aktualizovanejším aj citovaním z *Hviezdoslavovej* básne v pamätnici, lebo ona „má svetla viac než prítomnosti deň, bár v zenite mu zlaté slnko tróni“. Pravdaže, čas rozprávania je zvlášť významný, keď si všimame prácu z hľadiska autora. Je pravdou, že charakter eseje je príznačný. Istotne „čas vyprávění si volí autor sám, zatím čas dění je dán“ (Válek, cit. dielo, s. 94). Pritom aj o pamätníkovi a biografistovi Vajanskom platí, že je autorom so silným subjektom. To znamená, že v čase rozprávania *Života Štefana Moysesu* nemohla sa neodraziť konkrétne spoločenská a politická situácia, v akej vyrozpráva život človeka, vtedy už takmer tridsať rokov mŕtveho.

Situácia Rakúsko-Uhorska a slovenského národného života v ňom koncom deväťdesiatych rokov 19. storočia bola v znamení krízy. Mocenské štruktúry ešte stačili zosilňovať svoj tlak na porobené národy. Vládu uhorskej liberálnej strany reprezentoval v rokoch 1895 – 1899 ministerský predseda Dezider Bánffy, ktorý obzvlášť brutálne presadzoval ideu vytvorenia Uhorska ako národného maďarského štátu – nevyhýbal sa pritom žiadnemu teroru. V Rakúsku sa zásluhou najreakčnejších, nacionálne nemecky

orientovaných síl práve roku 1897 rútila vláda Kazimíra Bedeniho (1895 – 1897) usilujúca sa o zmierlivú politiku voči slovanským národom. Cisársky dvor bol v obidvoch prípadoch oportúnny.

Situácia príležitosti, v ktorej Vajanský písal *Život Štefana Moyses*a, sa v jeho rozprávaní naplno ohlásila. Dielo aj pri dôkladnej historickej informatívnej nasýtenosti je zvlášť príznačné pre rozpoloženie autora a aktuálny spoločensko-politický stav. Vajanský priamo vyhlasuje: „*Tma a dusno okolo nás!*“. „*Neuveriteľné paradoxá*“, ktoré sa v Moysesovej mladosti prejavili len v jednotlivosti, vidí teraz ako „*faktum v bežnom živote okolo seba*“. Opätovne sa odvoláva na to, čo zlé „*skúsili sme v naše dni*“ (napr. s. 48). V závere potom umiestnil bolestný výkrik reagujúci na to miesto Moysesovho prejavu na druhom valnom zhromaždení Matice slovenskej 3. augusta 1864, ktorým vyhlásil „Keby jeden celý národ, hrozným spôsobom, nemohol byť vzkriesený zo smrti duševnej, žiaducnejšie by bolo, aby všemohúci Boh národ náš z obličaja zeme vyhladil, než aby sme po tisícročnej duševnej porobe ešte i v budúce v podobnom otroctve seba i človečenstvu na potupu živorili!“. Na „starozákonnú prísnosť i velebu“ Moysesových slov Vajanský reaguje už len bezmocným zatvrdením sa proti obklopujúcej realite vlastných časov. „*To je to, za čo pracovať usilujeme sa a preto sme slepi pre všetky polahody a lehoty takzvaných občianskych, krajinských, historicko-politických slobôd a liberalizmov! Preto sme chladní k všetkým slávam a bleskom, i skutočným národohospodárskym pokrokom! Len ony smrť našu napomáhajú, ony chcú byť hodvábnou posteľou pre našu agóniu. To je to, čo každý cíti, i keď odpadne a stane sa účastníkom privilégií maďarizmu a renegátstva. Jestli nikdy, v poslednej hodine musí mu prísť na zhasínajúci um strašná myšlienka duševnej potreby miliónov! Verne hovoril náš Mojžiš: radšej zhytnúť, než dušu zatratit!*“ (s. 115). Ak bolestné, biblické zaklínanie sa zvestuje už vedomú antipokrokovosť Vajanského národnej ideológie a posilňuje i postuluje presvedčenie – vieru v katastrofické riešenie slovenskej otázky, tak aj táto bolesť dovoľuje bez historických ilúzií analyzovať; postavenie slovenského národa v rakúsko-uhorskej monarchii a vnútornú skladbu národa.

Je príznačné – a je to aj odrazom krízy rakúsko-uhorského mocnárstva na konci storočia –, ako opakovane Vajanský vyslovuje rozčarovanie z Viedne práve v súvislosti s mužom Viedne, ktorým Moyses svojím spôsobom bol. Nejde len o sklamanie. V „dobe moysesovskej“, keď „*Viedeň bola focus slovenského sklamania na celej čiare*“ (s. 54), bol viedenskou vládou vydaný Októbrový diplom „*na základe oportunitý, t. j. snahy, okamžite koristiť z okolností, čo hneď obetovaním svojich najvernejších prívržencov, ak tým dal sa docieľiť nejaký úspech*“. Toto tvrdenie zovšeobecňuje aj pre ďalšie časy: „*A tieto Daxnerove slová platia od toho času pre všetky záležitosti medzi Viedňou a slovenským národom*“ (s. 64). Potom aj vnútorné uhorské pomery – útlak slovenského národa vládnucimi maďarskými vrstvami – majú svoje korene vo Viedni. Vajanský pripomína, ako na samom prahu šesťdesiatych rokov „*všelijakými politickými chybami a menovite hlavnou chybou Viedne, oportunizmom a strachom, vtrhli do Uhorska pomery, ktoré protivili sa všetkému rozumnému, len nie šíreniu sa podvratných snáh, čeliacich k maďarizácii Uhorska*“ (s. 79). Nielen pre minulosť platí, že Viedeň Októbrovým diplomom odovzdala Uhorsko „*do rúk aristokracie maďarskej a maďarstvujúcej*“ (s. 111) – „*Uhorsko do dnes nie je nič iné, než na princípe skazeného falošného aristokratizmu vystavená*

drevená budova bez národov, teda bez organických členov, bez právnej kontinuity, ba i bez rodového aristokratizmu – aristokracie bez aristokratov skutočných, namazaná na dlh vzatým firmajzom liberalizmu. Ešte i maďarizmus ako národnosť v naše dni stratil farbu, keď ho pestuje dnes už dotieravo khagal a polícia“ (s. 112). Vo Vajanského Živote Štefana Moysesu je veľa atakov proti maďarizácii, proti maďarským vládnym vrstvám, v ktorých opakovane pripomína, že ich „slobodomyselnosť“, ich liberálnosť je len vonkajším náterom. Stavia proti nim Moysesu, ktorý sa svojím biskupstvom a štátnymi vyznačeniami domohol „veľa mužského postavenia“. Nie však aby proti rakúsko-uhorskej aristokracii postavil nejakú slovenskú šľachtu, či jej možnosť návratu k slovenskému národu, ale aby ju odsúdil.

Vajanského Život Štefana Moysesu v explicitnejších formuláciách pokračuje v línii Vajanského antiaristokratického a antizemianskeho demokratizmu. Vyzdvihuje novotu Moysesovu, že ako on „*tak nezhovárali sa otcovia naši s rozmanitými zemepanskými veľičinami, a čoby tie i nosili policajný mundúr. Tak prosto nehľadeli otcovia naši do očí nosičom polo-barbarského feudalizmu, cítiac v duši dedičné následky poddanstva a prikutosti k neslobodnej hrude, zrosenej potom i krvou... Syn slovenského sedliaka brinkol do tváre urodzenej zvrchovanosti svojej slovenské quos ego!*“ (s. 123 – 124). Myšlienka spojená s Moysesovým životom v závere Vajanského biografickej eseje sa teda svojím antiaristokratizmom a antizemianstvom tiahne ako červená niť od začiatku celým rozprávaním, predstavujúc tak Vajanského historickú koncepciu života a osudov slovenského národa.

Hneď na začiatku autor pripomenie, že aj v Chorvátsku príslušníci zemianstva (hoci uvádza aj nie úzko „štátoprávnych“ šľachtických zástancov chorvátskeho národného obrodzenia a boja) „*podobne ako na našich zemianskych dedinách zmyšľali po maďarónsky*“. Potom už sústavne sleduje ako zemianstvo a šľachta na Slovensku boli nepriateľom slovenského národa hnutia, respektíve ako ho zneužívali. Jeho oporou bolo – podľa neho – meštianstvo a vzdelanectvo. Spolu s ľudom – bližšie síce nešpecifikovaným – tvoria slovenský národ. Vajanský svoju koncepciu zdôraznil najmä v súvislosti s Ľudovítom Štúrom a účinkovaním jeho pokolenia. Podľa neho vtedy „*hlavné známky nového prúdu boli dve: túžba po občianskej slobode, spojená sústavným oslobodením Uhorska spod priveľkej opeky Viedne, za druhé národne znovuzrodiť sa* (v obidvoch prípadoch zdôraznil Vajanský, pozn. I. K.), *prelomíť voľnú cestu nacionalizmu, zatarasenú latinizmom i čiastočne germanizmom národným. Historickou lžou je, že by sa zobudená časť slovenského národa postavila proti tomu prúdu v princípe. Každý mi uzná, že jeden z hlavných bodov v programe občianskej emancipácie bol: zničenie urbáru. Slováci ústami svojich mysliacich ľudí už roku 1845 dali výraz emancipačným snahám*“ (s. 25). Potom v dôkladnej konfrontácii správania a názorov Štúra (čiastočne aj Moysesu) a Kossutha (s. 26 – 41) dokumentuje a stavia demokratické emancipačné názory Slovenskej strany proti nacionalistickým zemiansko-konzervatívnym názorom Kossuthovým na sneme 1847 – 1848.

Najprv zdôraznil, že „*Štúr a celá slovenská národná strana bez výnimky horlila za urovnoprávnenie miest, ktoré boli odstránené a dohromady nemali toľko práva ako malá skupina zemianstva*“ (s. 26). Proti takémuto stanovisku pripomína, že „*Kossuth celý rozjarený vystúpil proti nemu s filipikou, plnou advokátskych bombastov, a končil tým, aby*

sa mestám práva nedali! Hľa, aký zjav: z retrográdstva upodozrievaný Slovák zastáva práva miest, a liberál Kossuth ich potlačuje, vysloviac medziiným tú liberálnu zásadu, že stav ľudu poddanského je osud!“ (s. 60).

Pre Vajanského liberalizmus len pre maďarský národ je „na najväčšom stupni egoistickým a tyranským“ (s. 27). Preto podľa neho obviňovanie slovenského národného pohybu zo „spiatocníctva, tmárstva, pečovičstva, (...) kamaralistva, antiliberalizmu je klebeta, ktorá nemá najmenšieho základu, veď na zhromaždení liptovsko-mikulášskom 10. mája sa v 9. bode zreteľne proklamovala požiadavka: Právo voličstva a voliteľnosti nemá byť určená Rádom a Stavmi, ale duchom rovnoprávnosti, tak aby každý, zločinom a výstupkami nezašpinený, **občan a obyvateľ, uhorský, dvadsať rokov majúci, voliť a vyvoleným byť mohol**. Teda žiadali všeobecné hlasovacie právo v tom najširšom zmysle. To sa dnes považuje za sumum veľkodušnej slobodymilovnosti a demokratizmu, a o tom sa liberálnemu Kossuthovi ani nesnívalo. Ale naozaj, Uhorsko nebolo ani vtedy, nie je ani dnes kultúrnou krajinou, ale čo sa týka perfídneho macchiavelizmu a ľlivej skazenosti, prevyšuje vysokokultúrne republiky italské v dobe renesančnej“ (s. 27 – 28). Neskorší vývin politiky maďarského liberalizmu Vajanský spojil s konštitucionalizmom výrazne sa prejaviacim najmä po rakúsko-uhorskom vyrovnaní. Maďarský liberalizmus „obojetný, bezcharakterný lže, že iba v ňom je šťastie národov. Pred monarchizmom raz pláži sa, raz vyjednáva s ním menom demokracie, aby bol i vlk sýty i baran celý. Túto obojetnosť, a s ňou spojenú faloš, národy ešte dosť silno obanujú“ (s. 36). Vajanského demokratizmus, jeho antizemianstvo nie sú teda spojené len s revolučnými udalosťami roku 1848 a s vyhranením konfrontácie Štúr – Kossuth. Svedčia o tom sústavne objavujúce sa alúzie, formulované do jeho súčasnosti aj temperamentne, aj nástojčivo.

Demokraticko-zemiansku diferenciáciu dokazuje aj pri prerokovávaní koncepcie Okolia na memorandovom zhromaždení. Je vôbec príznačné, koľko pozorností venuje Vajanský udalostiam, pri ktorých Moyses „nemal činnejšej účasti“, keď „šetril svoj čas, v ktorom dodá viac váhy slovenským snahám, no potom celým svojím účinkovaním prikryl uzavretie“ (s. 67). Na memorandovom zhromaždení „jediná vážna kontraverzia bola ohľadom arrondovania stolíc pod spoločným názvom Okolia. Protivníci na bod 2 (rozumie sa ‚zaokrúhlenie stolíc podľa národnosti‘) boli sčiasťky iskrenní ako Palárik a Dohnány, a sčiasťky záškodní, ako Nemessányi, ktorý neskôr cele odpadol, ako i prítomní páni zemani, ktorých národnosť cele zavŕšená bola pod lipami, a mimo líp počala sa ich perfídna protiakcia. Márne boli a budú nádeje na zliatie ich s národom, pokým nepríde vis maior, ktorá ich k tomu prinúti“ (s. 66 – 67). Myslím si, že slová o márnosti minulého i budúceho zliatia zemianstva so slovenským národom sú definitívnou odpoveďou Vajanského – povedané slovami názvov jeho románov, že boli to naozaj len „letiace tiene“, že pravda dejín bola pre postavenie zemianstva v slovenskom národnom živote vo vyjadrení „suchá ratolešť“ a „pustokvet“ a že jeho „korene a výhonky“ sú už celkom mimo zemianstva.

Vajanský využil jubilejnú príležitosť, do ktorej bol „vtiahnutý“ nepochybne v poslednej chvíli (svedčí o tom už spomenutý krátky čas, za aký svoju esej napísal) na to, aby sa vyslovil o veciach, ktoré považoval pre národ i seba za podstatné i páľčivé. Istotne v *Živote Štefana Moyses*a je dosť „moysesovskej“ faktografie, avšak skôr prevzatej z do-

kumentov práve publikovaných a z rodových i osobných spomienok ako z vlastného bádateľsko-autorského sústredenia sa na tému a jej problematiku. O čo mu šlo, sa odráža v eseji, ktorá vznikla bezprostredne po *Živote Štefana Moysesesa* a ktorá plnšie, zacielenejšie a publicisticky aktuálnejšie odráža šírku naštudovanej i nažitej problematiky. Príznačný je už jej aktualizujúci názov *Náklady a výhľady. Pokus znázorniť terajší slovenský myšlienkový obzor s rozpomienkami na minulosť*. Esej vychádzala v *Národných novinách* (XXVIII, 1897, č. 261 – 274) vzápätí po vydaní *Života Štefana Moysesesa* od 15. do 30. novembra. Skutočnosť, že hneď vyšla aj v samostatnom odtlačku, len potvrdzuje, ako autorovi záležalo na propagovaní vlastných názorov. Pravdaže, voči *Životu Štefana Moysesesa* je tu aj istý myšlienkový posun. Zvýraznilo sa ideologické a nadosobné na úkor historickej faktológie.

Významná – ale časová – v *Živote Štefana Moysesesa* je pozornosť, ktorú venoval Vajanský tej tematike a problematike, ktorá sa bezprostredne nespájala s účinkovaním Štefana Moysesesa a jeho miesta v národnom vývine a organizme. Ide rovnako o problematiku revolučného roku 1848, pokrokovosti či retrográdnosti slovenského účinkovania v ňom (nemožno pri tom neopakovať, ako sa priam obsedantne Hurbanovci k nemu vracali a Vajanský akoby dopovedúval otcove názory z biografie Ľudovíta Štúra) a rovnako o zemiansku otázku, pri ktorej by akoby Vajanský chcel znova explicitne zdôrazniť, čo už epicky povedal románmi *Na rozhraní*, *Pustokvet* a *Koreň a výhonky*, teraz sa už pripomenula možnosť – či nevyhnutosť – katastrofického riešenia.

„Nehistorickosť“ autorovho prístupu i autorovo svojské využitie jubilejnej príležitosti sa odrazili v podobe diela. Hoci je v ňom aj historická faktografia, aj publicisticky poňatá aktuálnosť, predsa len žánrovo je to predovšetkým esej. V minulosti, vtedy ešte nie takej ďalej, sa aj iní slovenskí spisovatelia zapodievali účinkovaním Slovákov v rokoch 1848 – 1849. V osemdesiatych rokoch vznikala aj Hurbanova biografická *Ľudovít Štúr* (1881 – 1884), aj jeho *Rozpomienky* (1886 – 1887), aj knižočka Očitého svedka (Samuela D. Štefanoviča) *Slovenské povstanie z roku 1848 – 1849* vyšla roku 1886; pri smrti Štefana M. Daxnera roku 1892 vyšli viaceré daxnerovské materiály a spolu s Vajanského esejou vyšli aj *Črty z doby Moysesovej* od Jána Francisciho, ktoré akoby titulom naznačovali istú odlišnosť voči predchádzajúcim prácam rovesníkov. Avšak spoločným znakom všetkých týchto diel bolo, že aj keď každé bolo apologetické na svoj spôsob a pri interpretácii minulosti a vlastnej mladosti je v nich výrazný ich súdobý názor (teda osemdesiatych a deväťdesiatych rokov), predsa len chceli byť predovšetkým históriou, „objektívnym“ vedeckým historickým svedectvom.

Jozef Miloslav Hurban svoju poslednú biografickú prácu *Rozpomienky*, vlastne pokračujúc v *Ľudovítovi Štúrovi*, začal vyjadrením, že „čítal som a čítam od 38 rokov o tých našich prejavoch života (rozumie sa v rokoch 1848 – 1849, pozn. I. K.) všelijaké správy a posudky, ale len málokedy nachádzam objektívnu, chladnú, čistú, historickú pravdu... No jestli všetko, čo popísali o nás a sebe títo historici maďarstva, také je ako to, čoho som sám očitým svedkom bol a v čom kontrolovať dobrým svedomím ich referáty, teda na moju vieru, čistá lož je celá história, písaná Maďarmi a maďarónmi“ (*Ľudovít Štúr* IV, 1944, s. 53). Dokumentárna svedeckosť je tenorom aj Štefanovičovho diela, veď jeho podtitul je „Na základe pravdy a skutočnosti zostavil očitý svedok“ (preto tá

pripomienka „očitého svedka“ v úvodných slovách Hurbanových *Rozpomienok*). Štefan Marko Daxner vlastný životopis napísal dokonca objektivizujúco v tretej osobe. Pre Francisciho bol tiež prvoradá osobný svedecký zreteľ, lebo nemohol „premeškať (...) poznačiť niektoré deje z jeho života, ktorých som bol svedkom a čiastočne aj spoludejateľom“ (s. 129). Nepochybne všetci biograficko-spomínajúci boli aj priamymi a činnými účastníkmi dejov, ktoré zachytávali, a aj z toho vyplynula svedeckosť, dokumentárnosť žánru ich próz. Pravdaže, je podstatné, že „(...) se vracejí s větším časovým odstupem a novým hodnocením (nebo po delší době, ve věku poměrně mladém, nebo až ve stáří, a také v jaké konkrétní společenské a kulturní situaci“ (Válek, cit. dielo, s. 94). Nemení to nič na ich žánrovej podobe. Zostávajú aj individuálne ideovo-politické rozdielnosti stanovísk z minulosti, hoci odstupom času „zmúdrenejšie“ pod tlakom aktuálnych spoločensko-politických pomerov.

Odraz spoločensko-politických pomerov pri Vajanského *Živote Štefana Moyses*a bol obdobný ako u spomínajúcich príslušníkov otcovského pokolenia a obdobná bola aj jeho ideová reakcia na udalosti minulosti. Predsa však skutočnosť, že nebol priamym – a najmä nie činným – účastníkom zachytávaných dejov, určila iný spôsob spracovania materiálu. Autor ich mimo dejov síce na jednej strane historicky zvieryhodňuje nielen predovšetkým individuálnymi (u spomínajúcich neraz subjektivistickými) svedectvami, na druhej strane sa však Vajanský od nich aj slobodnejšie odpútava, či už k explicitnejšiemu vyjadreniu ideového postoja, či k spojeniam a alúziám do súčasnosti. Práve nimi sa historicko-spomienkové zachytenie minulosti predtým aj štylisticky poplatné staršiemu výkladovému jazyku (neraz s „klasickou“ syntaxou), najživšiemu u rétorického Hurbana, mení i živým publicistickým štýlom, vtedy už desaťročia zdokonalovaným, za prítomnosti Vajanského silného subjektu na biograficko-historickú esej. Autor v *Živote Štefana Moyses*a a jeho odkaze vidí osud celého národa, apostrofuje ho, aby bol posilou pre budúcnosť: „*Nie div, že Moyses zjavil sa nám všetkým ako Ján Krstiteľ, ako predchodca a zvestovateľ konečnej, už blízkej spásy... No duch nezná hraníc a zákazov! Národe náš, postav veľkému Štefanovi svojmu nerukodielny pomník v duši svojej, vyšší než Kriváň, trvácnejší než oceľ a bronz! Nezabúdaj na proroka svojho, aby oči tvoje videli spasenie! Tma a dusno okolo nás! Nech osvieti a osvieži nás rozpomienka na prvého priameho následníka apoštolských učiteľov Cyrila a Metoda! Pomodli sa, národe, aby zhliad Hospodin na tvoje uniženie, a poslal ti vodcov a otcov kráčajúcich v stopách veľkého slovenského biskupa!*“ (s. 9 a 11). Vo Vajanského poslaní – a potom v jeho konkrétnom obsahovom spojení s páľčivými problémami pre národ i pre neho – je zahrnutý aj zmysel pre kontinuitu, aj nevyhnutnosť národnej aktivizácie, ale aj bolestná obava, že už len akýsi zázrak bude schopný prekonať „*tmu a dusno okolo nás*“. Na tento zázrak však treba byť pripravený: Vajanský sa o to vedome usiloval aj svojou esejou.

Hviezdoslavov básnický Doslov, ktorý vyšiel ako posledná, štvrtá časť publikácie *Storočná pamiatka narodenia Štefana Moyses*a (s. 187 – 191), v úvodných strofách poeticky vyjadril čas Vajanského biografického rozprávania *Života Štefana Moyses*a. Opakujem citát:

*„Ta v minulost'... Ač skrytá leží v tóni,
v hmlách ďaleká, už pamäť len i sen:
má svetla viac než prítomnosti deň,
bár v zenite mu zlaté slnko tróni.“*

Čas rozprávania a čas vnímania Vajanského diela *Život Štefana Moyses*a majú v sebe dosť analogických čŕt. Nech však minulosť, čas diania, dá do budúcnosti účinnejšie, aj poučením Vajanského, viac svetla než prítomnosti deň.

Vajanský v *Živote Štefana Moyses*a vyjadril v diele svojou témou prorocky rozhorčene a vzrušene vtedajšiu historickú skúsenosť slovenského národného hnutia, ktoré od smrti Moysesovej bolo prenasledované nešťastiami. Nejde len o skúsenosti sedemdesiatych rokov. V polovici osemdesiatych rokov zvýšila sa aktivita maďarizačných inštitúcií a on sám v pláne románu *Na rozhraní* považuje za potrebné konštatovať: „*Suchá ratolesť volá do práce. Nezdar jej. Kelsanie, dnešnie Verlotterung. Starí nevládzu; noví neobjavujú sa.*“

Spoločensko-politická situácia sa nezlepšila ani v deväťdesiatych rokoch, ba v čase písania tejto Vajanského práce ústila akoby do neprekročiteľnej krízy. Vajanský toto vedomie svojím rozprávaním o živote a diele Štefana Moysesa zosobnil. V jeho interpretácii vystúpili do popredia večno-pálčivé problémy slovenského národného života: jeho pokrokovosť či reakčnosť a charakter jeho vnútornej spoločenskej skladby. Voči tejto, pre neho podstatnej, problematike ustupuje do pozadia neskoršia emblematickosť vzťahu Moyses – Kuzmány. Vajanský bol reálnejší, a tým aj pokrokovejší ako neskorší užívatelia, či zneužívatelia tohto emblému. Je len škoda, že v tomto zmysle jeho interpretácia Moysesa neprenikla do národného vedomia. Ale vari práve takéto Vajanského osobné vyrovnanie sa so životom, dielom Štefana Moysesa a jeho miestom v procese emancipácie slovenského národného hnutia spôsobilo, že dielo vnímame predovšetkým nie ako opisné biograficko-historické rozprávanie, ale ako osobnostnú – ale aj časovú – interpretáciu, ako filozofiu procesu dejov slovenského národa, ako jednu z významných historicko-filozofických esejí slovenskej literatúry.